

Investigating the modality of the verb in the seven valleys of Mantiq al-Tayr Attar's with a reflection on the subjunctive aspect.

Afsaneh Tajik Ghaleh khajeh*: Ph.D. Candidate, Department of Persian Language and Literature, VaP. C., Azad Islamic University, Varamin, Iran. af.tajikghalehkhajeh@iau.ir ORCID: 0000-0003-0115-4397. (Corresponding author)

Masooome Khodadadi Mahabad: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, VaP. C., Azad Islamic University, Varamin, Iran. Khodadadi@iauvaramin.ac.ir ORCID: 0000-0002-0583-7403

Alireza Ghojzade: Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, VaP. C., Azad Islamic University, Varamin, Iran. re.zaghojeh@iau.ac.ir ORCID: 0000-0002-3574-3889

Abstract

Verbal modality is a crucial category in Persian grammar, playing a prominent role in conveying the speaker's attitude toward a proposition. In mystical texts, particularly in expressing didactic and behavioral concepts, it acquires a dual function. Attar of Nishapur's *Mantiq al-Tayr*, as one of the most distinguished mystical works in Persian literature, provides an ideal context for examining modal functions, especially the subjunctive mood. This research aims to elucidate the semantic and rhetorical functions of the subjunctive mood and analyze its position in contrast to other grammatical moods across the Seven Valleys of this work. The methodology employed is descriptive-analytical. The statistical population encompasses all verses of the Seven Valleys of *Mantiq al-Tayr*, from which samples were selected via a census method. The data were analyzed using qualitative content analysis and grammatical coding. The findings indicate that the subjunctive mood exhibits a high frequency in this work and is utilized to express concepts such as mystical praxis (*Suluk*), desire, possibility, doubt, and semantic suspension. Furthermore, the analysis of the spatial distribution of moods reveals that the subjunctive mood undergoes a downward trajectory, shifting from a prescriptive and grammatical function toward a descriptive and potential function. This structural shift aligns precisely with the stages of **Suluk** and the seeker's transition from multiplicity to unity. Consequently, it can be concluded that by consciously leveraging the capacities of the subjunctive mood, Attar reinforces the semantic and pedagogical layers of his work, and verbal modality plays an essential role in conveying the mystical experience and embodying the path of **Fana** (annihilation) within this epic poem.

1. Introduction

Verbal modality expresses the speaker's attitude toward the degree of factuality or certainty of a proposition. In the Persian language, it manifests through forms such as indicative, imperative, and subjunctive moods. In classical Persian texts, the subjunctive mood exhibits greater frequency and functional diversity compared to contemporary standard Persian, playing a fundamental role in expressing prayers, wishes, conditions, possibilities, obligations, and semantic suspension. Given the didactic and behavioral nature of *Mantiq al-Tayr*, it is expected that the subjunctive mood plays a pivotal role in organizing its mystical discourse; for the mystical experience, rather than residing in the realm of certain facts, is shaped within the domains of "possibility," "becoming," and the "quest for realization." Since the subjunctive mood signifies possibility, condition, desire, obligation, and uncertainty, its study across the "Seven Valleys" can reveal how the mystical journey (*Suluk*) is reflected at the linguistic level. Accordingly, a systematic analysis of verbal modality, with a specific focus on the subjunctive mood, can demonstrate how grammatical structures influence the shaping of the semantic world and how Attar utilizes the syntactic capacities of the language to represent the process of **Suluk**. Such an approach, in addition to enriching literary and mystical studies, can also contribute to the understanding of the historical evolution and functional role of the subjunctive mood in Old Persian.

This research elucidates the link between grammatical structures and mystical concepts such as *Talab* (quest), *Hayrat* (wonder/bewilderment), and *Fana* (annihilation). Therefore, the significance of this study lies in demonstrating that the subjunctive mood in *Mantiq al-Tayr* is not merely a grammatical category, but a semantic tool for expressing the seeker's gradual progression and the epistemic suspension inherent in the mystical path.

This research seeks to answer the following questions: In what syntactic and discursive contexts is the subjunctive mood employed, and what semantic functions does it perform? Furthermore, what is the relationship between the distribution and application of the subjunctive mood throughout the Seven Valleys and the existential transformations and fundamental concepts of mystical *Suluk* in this work?

2. Literature Review

Numerous studies have been conducted regarding modality and verbal modality in the Persian language, particularly from a linguistic perspective, each occupying a significant position. However, research specifically addressing the "subjunctive mood" appears to be limited. Below, a few relevant studies are mentioned:

- Khodaei et al. (1402/2023), in their article *"Investigating Verbal Modality in Forugh Farrokhzad's Poetry with Reflection on Subjunctive Mood,"* explored various theories of verbal mood and analyzed a unique body of work, concluding that Forugh utilizes the "subjunctive mood" to express thoughts, nostalgic emotions, an escape to childhood, and expressions of regret, longing, and failures.

- Bakhtiari et al. (1402/2023), in their article *"Investigating Modality based on Palmer's Theory in Three Stories: 'The Reign of Fereydun', 'Rostam and Esfandiar', and 'The Reign of Yazdegerd',"* examined modal linguistic indicators and structures in the aforementioned stories based on Palmer's theory, taking context and meaning into account

3. Research Methodology

Regarding its objective, this research is fundamental, and in terms of method, it is descriptive-analytical. It employs a qualitative approach based on Discourse Analysis, focusing on the Seven Valleys of Attar's *Mantiq al-Tayr* with a specific emphasis on the subjunctive mood of verbs.

4. Discussion, and Analysis

As previously stated, the "subjunctive mood" denotes the speaker's perception regarding the certainty or uncertainty of an action's occurrence. However, in mystical texts, this concept acquires a specialized significance. Here, the subjunctive mood signifies the necessities and obligations inherent in *Suluk* (the mystical path) and the very existence of the seeker (*Salik*). This implies that in the pursuit of perfection, the seeker does not move merely based on ordinary choices, but is driven by a spiritual and sacred "ought" (necessity). In other words, the seeker perceives this path as an existential imperative; the movement is not optional, but essential to their being.

The Seven Valleys of Attar's *Mantiq al-Tayr* serve as an allegorical representation of the seven stages of the mystical journey (*Sayr wa Suluk*). The language employed by Attar serves to validate and reinforce his intended meaning. From the poet's perspective, verbs—and specifically the verbal moods utilized within this epic composition—convey the degree of certainty regarding the occurrence of an action. The frequency and application of the subjunctive mood are alignable with the progression through the mystical valleys along the path of *Suluk*. This alignment can be observed sequentially across the Seven Valleys as follows.

5. Conclusion

The present study, which aimed to investigate the role and fluctuations of the "subjunctive mood" across the Seven Valleys of Attar's **Mantiq al-Tayr**, demonstrates that the employment of the subjunctive mood in this work is far from being a mere grammatical concern; rather, it serves as a pivotal instrument for organizing and shaping the semantic landscape of the mystical path. An analysis of the verses within each valley reveals that subjunctive structures—such as **bāyad** (must/ought), **be-bāyad** (should/must), **na-bāyad** (must not), and **mabādā** (lest/for fear that)—as well as conditional and finality markers such as **gar** (if), **chon** (since/as), and **tā** (until/so that), are systematically utilized to delineate the trajectory of the seeker's (**Salik**) journey.

Ultimately, this research establishes that in **Mantiq al-Tayr**, the subjunctive mood maintains a direct correlation with mystical ontology. While the initial "oughts" (**bāyads**) function primarily in a didactic and instructional capacity, as the journey progresses through the valleys, these imperatives are redefined through conditional and imperative modes that facilitate "annihilation" (**Fana**). This finding underscores that in Attar's works, the boundary between linguistic rules and existential philosophy is remarkably thin; thus, grammatical structures effectively serve as manifestations of ontological necessities.

Keywords: Modality, Subjunctive Mood, Mystical Literature, Seven Valleys, *Mantiq al-Tayr*, Attar of Nishapur.

بررسی وجهیت فعل در هفت وادی منطق الطیر عطار با تأمل بر وجه التزامی

افسانه تاجیک قلعه خواجه: دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد ورامین پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، ایران. (نویسنده مسئول)

af.tajikghalekhajeh@iau.ir کد ارکید: 0000-0003-0115-4397

معصومه خدادادی مهاباد: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد ورامین پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، ایران. Khodadadi@iauvaramin.ac.ir

کد ارکید: 0000-0002-0583-7403

علیرضا قوجه زاده: دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد ورامین پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین، ایران. re.zaghojeh@iau.ac.ir

کد ارکید: 0000-0002-3574-3889

چکیده

وجهیت فعل یکی از مقوله‌های مهم در دستور زبان فارسی است که نقش برجسته‌ای در انتقال نگرش گوینده نسبت به گزاره دارد و در متون عرفانی، به‌ویژه در بیان مفاهیم تعلیمی و سلوکی، کارکردی مضاعف می‌یابد. منظومه منطق الطیر سروده عطار نیشابوری به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین آثار عرفانی زبان فارسی، بستری مناسب برای بررسی کارکردهای وجهی به‌ویژه وجه التزامی فراهم کرده است. این پژوهش با هدف تبیین کارکردهای معنایی و بلاغی وجه التزامی و تحلیل جایگاه آن در تقابل با سایر وجوه دستوری در هفت وادی این اثر انجام شد. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است. جامعه آماری تمامی ابیات هفت وادی منطق الطیر را دربرمی‌گیرد که از میان آن‌ها نمونه‌ها به روش سرشماری انتخاب شدند. داده‌ها با بهره‌گیری از تحلیل محتوای کیفی و کدگذاری دستوری بررسی گردیدند. نتایج نشان داد که وجه التزامی در این اثر بسامد بالایی داشته و در بیان مفاهیمی چون امر سلوکی، آرزو، امکان، تردید و تعلیق معنایی به‌کار رفته است. هم‌چنین تحلیل توزیع فراوانی وجوه نشان داد که وجه التزامی در یک سیر نزولی، از کارکرد تکلیفی و دستوری به سوی کارکرد توصیفی و امکانی حرکت می‌کند که این تغییر ساختاری، دقیقاً متناسب با مراحل سیر و سلوک و گذار سالک از کثرت به وحدت است. در نتیجه می‌توان گفت عطار با بهره‌گیری آگاهانه از ظرفیت‌های وجه التزامی، لایه‌های معنایی و تربیتی اثر خود را تقویت نموده، و وجهیت فعل نقشی اساسی در انتقال تجربه عرفانی و تجسم مسیر فنا در این منظومه ایفا کرده است.

کلیدواژه‌ها: وجهیت، وجه التزامی، ادبیات عرفانی، هفت وادی، منطق الطیر، عطار نیشابوری.

۱. مقدمه

ادبیات عرفانی فارسی از مهم‌ترین عرصه‌های تلاقی زبان و اندیشه در فرهنگ ایرانی اسلامی است؛ عرصه‌ای که در آن ساخت‌های زبانی نه صرفاً ابزار انتقال معنا، بلکه سازنده و سامان‌دهنده تجربه عرفانی‌اند. در این میان آثار فریدالدین عطار نیشابوری جایگاهی ممتاز دارد؛ زیرا او با بهره‌گیری از روایت‌های تمثیلی و بیانی شاعرانه، مفاهیم پیچیده سلوک و معرفت شهودی را در قالبی هنری و نظام‌مند عرضه کرده است. اثر شاخص وی، منطق‌الطیر، از برجسته‌ترین متون عرفانی فارسی است که در آن سیر مرغان به سوی سیمرغ، بازنمایی رمزی حرکت انسان از کثرت به وحدت و از خودی به فناست.

با وجود گستره وسیع پژوهش‌ها درباره منطق‌الطیر بیشتر مطالعات بر ابعاد محتوایی، نمادشناختی، ساختار روایی و تحلیل منازل سلوک متمرکز بوده‌اند و لایه‌های نحوی معنایی متن، به‌ویژه در سطح تحلیل نظام فعل کمتر به‌طور مستقل و روشمند بررسی شده است. حال آن‌که در متون عرفانی صورت‌های فعلی نقشی تعیین‌کننده در القای مفاهیمی چون طلب، اشتیاق، امکان، تعلیق، الزام و تمنا دارند. از این رو، بررسی مقوله "وجهیت" می‌تواند افق تازه‌ای در تحلیل زبان عرفانی این اثر بگشاید.

وجهیت فعل بیانگر نگرش گوینده نسبت به درجه تحقق‌پذیری یا قطعیت گزاره است و در زبان فارسی به صورت‌هایی چون اخباری، امری و التزامی نمود می‌یابد. وجه التزامی در متون کهن فارسی بسامد و تنوع کارکردی بیشتری نسبت به فارسی معیار امروز داشته، و در بیان دعا، آرزو، شرط، احتمال، الزام و تعلیق معنایی نقش بنیادین ایفا می‌کرده است. با توجه به ماهیت تعلیمی سلوکی منطق‌الطیر انتظار می‌رود که وجه التزامی در سازمان‌دهی گفتمان عرفانی اثر نقشی محوری داشته باشد؛ زیرا تجربه عرفانی بیش از آن‌که در قلمرو اخبار قطعی جای گیرد، در حوزه "امکان"، "شدن" و "طلب تحقق" شکل می‌گیرد. از آنجاکه وجه التزامی بیانگر امکان، شرط، آرزو، الزام و عدم قطعیت است، مطالعه آن در هفت وادی می‌تواند نشان دهد که چگونه تجربه سلوک عرفانی در سطح زبان بازتاب می‌یابد. بر این اساس، تحلیل نظام‌مند وجهیت فعل با تأمل ویژه بر وجه التزامی می‌تواند نشان دهد که چگونه ساخت‌های دستوری در شکل‌دهی به جهان معنایی اثر نقش دارند و چگونه عطار از ظرفیت‌های نحوی زبان برای بازنمایی فرایند سلوک بهره گرفته است. چنین رویکردی افزون بر غنای مطالعات ادبی و عرفانی، می‌تواند در فهم تحول تاریخی و کارکردشناختی وجه التزامی در فارسی کهن نیز مؤثر واقع شود.

این پژوهش از یک سو به غنای مطالعات زبان‌شناختی در متون کهن فارسی کمک می‌کند و از سوی دیگر، پیوند میان ساخت‌های دستوری و مفاهیم عرفانی مانند طلب، حیرت و فنا را روشن می‌سازد. بنابراین، اهمیت تحقیق در آن است که نشان می‌دهد وجه التزامی در منطق‌الطیر صرفاً یک مقوله نحوی نیست، بلکه ابزاری معناپرداز در بیان حرکت تدریجی سالک و تعلیق معرفتی در مسیر عرفان است.

این پژوهش در پی یافتن پاسخ به این پرسش‌هاست: وجه التزامی در چه بافت‌های نحوی و گفتمانی به کار رفته و چه کارکردهای معنایی را بر عهده دارد؟ توزیع و کاربرد وجه التزامی در طول هفت وادی، چه نسبتی با تحولات وجودی و مفاهیم بنیادین سلوک عرفانی در این اثر دارد؟

۲. پیشینه پژوهش

در خصوص وجهیت و وجهیت فعل در زبان فارسی مطالعات متعددی به‌ویژه با رویکرد زبان‌شناسی انجام شده است که هر یک جایگاهی قابل‌توجه دارند، اما درباره "وجه فعل التزامی" مقالات زیادی دیده نشد. در ادامه به چند مقاله که در این باره منتشر شده‌اند، اشاره می‌شود.

- مظاهری و دیگران (۱۳۸۳) در مقاله «بررسی و تحلیل وجه التزامی در دستور زبان فارسی» ضمن تأیید نظرات پیشینیان درباره مفاهیم آرزو، التزام، میل، امید، شرط، تردید، دعا، احتمال و نظایر آن‌ها در وجه التزامی فعل، نظرات دستورنویسان جدید را که عوامل التزام‌ساز را فقط در فعل نمی‌دانند و التزام در جمله را از طریق قید و افعال شبه‌معین نیز می‌توان دریافت، تأیید کرده‌اند و درنهایت نتیجه گرفته‌اند که "وجه التزامی" نظرگوینده را نسبت به اجرا یا عدم‌اجرای فعل به صورت احتمالی یا غیرقطعی بیان می‌کند و غالباً همراه با "کلمات وجهی" و به صورت جملات وابسته (پیرو) می‌آید.

- متولیان نائینی (۱۳۹۵) در مقاله «بازنمایی نحوی افعال وجهی "بایستن" و "شدن" در زبان فارسی با استفاده از نشانه و الگوهای نحوی و معنایی» نتیجه می‌گیرد که افعال وجهی اصلی در زبان فارسی چه معرفتی باشند و چه غیرمعرفتی، چه مشارک درونی باشند چه مشارک برونی، همگی گزاره‌ای بوده و ساختار ارفقای را تشکیل می‌دهند.

- رحیمیان و خرمائی (۱۳۹۸) در مقاله «راه‌های بیان التزام و کاربردهای صورت‌های التزامی در زبان فارسی» از منظر زبان‌شناسی صورت التزامی فعل را که نقش مهمی در بیان مفاهیم وجهی در زبان فارسی دارد بررسی کرده‌اند. براساس یافته‌های تحقیق دست‌کم شش شیوه برای بیان مفاهیم وجهی در فارسی وجود دارد که همگی در صورت‌های التزامی فعل ایفای نقش می‌کنند و در این صورت‌های التزامی نیز پانزده کاربرد قابل‌مشاهده است که "عدم‌قطعیت" وجه مشترک همه آن‌هاست.

- خدائی و همکاران (۱۴۰۲) نیز در مقاله «بررسی وجهیت فعل در شعر فروغ فرخزاد با تأمل بر وجه التزامی» ضمن تحلیل نظریه‌های گوناگون درباره وجه فعل، مجموعه تولدی دیگر را واکاویده‌اند و نتیجه گرفته‌اند که فروغ از "وجه التزامی" برای بیان افکار، احساسات نوستالژیک، گریز به کودکی، بیان حسرت‌ها و آرزوها و شکست‌ها بهره جسته است.

- بختیاری و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله «بررسی وجهیت براساس نظریه پالمِر در سه داستان "پادشاهی فریدون"، "رستم و اسفندیار" و "پادشاهی یزدگرد"» نشانگرها و ساخت‌های زبانی وجهی را با توجه به بافت و معنا در سه داستان مذکور بر پایه نظریه پالمِر^۱ بررسی کرده‌اند.

۳. مبانی نظری و روش پژوهش

۳.۱. مبانی و چارچوب نظری

۳.۱.۱. وجهیت

استادان زبان فارسی در کتاب‌های متعدد دستور زبان به "وجه فعل" از منظر دستور سنتی پرداخته‌اند، از جمله: ناتل خانلری (۱۳۶۶)، (۱۳۸۸)، قریب و همکاران (۱۳۶۳)، فیروزمش و همکاران (۱۳۶۴)، انوری و احمدی‌گیوی (۱۳۹۰)، فرشیدورد (۱۳۸۸)، شریعت

(۱۳۸۴)، خیام‌پور (۱۳۷۲) و دیگران که وجه فعل را از منظر قواعد دستوری بررسی نموده‌اند. افزون بر آن‌ها، رحیمیان و جاوید (۱۴۰۱) نیز در کتاب وجهیت و افعال وجهی در زبان فارسی که در ۹ فصل نگاشته شده، بر مبنای نظریه پالمر به بررسی و تحلیل وجه، وجهیت و افعال وجهی فارسی پرداخته‌اند. فتوحی رودمعجنی (۱۳۹۰) نیز در سبک‌شناسی؛ نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها بخشی کوتاه (صفحات ۲۸۴-۲۹۱) را به بررسی ویژه مقوله وجهیت اختصاص داده است.

برخی محققان وجهیت را متعلق به حوزه زبان و زبان‌شناسی، و برخی دیگر آن را یک مقوله معنایی و نحوی می‌دانند. در زبان‌شناسی نوین وجهیت به حوزه‌ای از معنا اطلاق می‌شود که به نگرش گوینده نسبت به درست بودن گزاره یا میزان تحقق آن مربوط است. پالمر وجهیت را «قضایات گوینده درباره وضعیت امور» می‌داند و آن را به دو دسته گزاره‌ای و رویدادی تقسیم می‌کند. این مقوله از سویی با معنی‌شناسی و بافت در ارتباط است زیرا اساس وجه مقوله‌ای معنایی است؛ و از سوی دیگر با صورت زبان ارتباط دارد، یعنی برای بازنمایی وجه در زبان، از ابزارها و عناصری مانند فعل‌های وجهی، قیود وجهی، اسامی و صفات وجهی، حروف شرط و حتی کنایات وجهی استفاده می‌شود. به عقیده پالمر وجهیت یکی از ویژگی‌های معنایی-دستوری است (رحیمیان و عموزاده، ۱۳۹۲: ۶۵) که با ابزارهای گوناگونی بیان می‌شود: صرف فعل (مانند وجه التزامی)، افعال وجهی (باید، شاید، توانستن و...)، و قیدهای وجهی (احتمالاً، حتماً، شاید). پالمر بیان می‌دارد: «ابزارهای وجهی نقش مهمی در گفتمان اشخاص و مشارکین دارند. افراد با گفتمان‌های مختلف از وجهیت برای بیان نگرش خود استفاده می‌کنند» (palmer, 2001: 58).

یارمحمدی عقیده دارد: «وجهیت یعنی نگرش نویسنده یا گوینده نسبت به توفیق انجام عمل». او وجهیت را تعامل بین زبان و نوع نگرش می‌داند (۱۳۷۲: ۲۶۶ - ۲۶۷). البته فتوحی کمی ویژه‌تر به این مسئله پرداخته است: «وجهیت عبارت است از میزان قاطعیت گوینده در بیان یک گزاره که به‌طور ضمنی به وسیله عناصر دستوری نشان داده می‌شود و بیان‌کننده منظور (کنش غیرزبانی)، یا قصد کلی یک گوینده، یا درجه پای‌بندی او به واقعیت یک گزاره یا باورپذیری، اجبار و اشتیاق نسبت به آن است. وجه مقوله‌ای است نحوی معنایی که نظر گوینده را در جمله نسبت به موضوع سخنی که بیان می‌کند، نشان می‌دهد. وجه در ساختمان بند از آن جهت اهمیت دارد که حاکی از جهت‌گیری خاص نویسنده است نسبت به آنچه می‌گوید. در واقع وجهیت عموماً اشاره دارد به تلقی گوینده از چیزی، یا عقیده وی درباره میزان درستی مفهوم یک جمله» (۱۳۹۰: ۲۸۵).

رحیمیان از دیگر پژوهشگرانی است که به‌طور خاص مقوله وجهیت را بررسی نموده و رویکردی متفاوت به این امر داشته است. او بین "وجه به‌مثابه معنا" و "وجه به‌عنوان مقوله‌ای صوری" تمایز قائل شده و می‌گوید: «وجه از نظر معنا اصولاً به نگرش گوینده به وقوع یک واقعه اطلاق می‌شود، اما وجه از نظر صورت به دو دسته کلی اخباری و غیراخباری تقسیم می‌شود. وجه اخباری دارای فقط یک عضو، و وجه غیراخباری دارای دو عضو التزامی و امری است» (۱۳۷۸: ۱۲۷). به تعبیر او "وجهیت فعل" در صورت غیراخباری بودن، با نوعی قید و شرط انجام یا عدم انجام فعل همراه است، سپس وجه معنایی پیدا می‌کند که آن‌ها را "وابستگی" می‌نامد. به گفته مشکوة‌الدینی با تکیه بر نظر دستورنویسان: «عنصر "وجه" به قطعی بودن، غیرقطعی بودن، یا امری بودن مفهوم جمله از نظر گوینده اشاره می‌کند» (۱۳۶۶: ۶۱).

بنا به نظر خیام‌پور «جنبه یا وجه فعل عبارت است از دلالت آن بر وقوع یا لاوقوع عمل به شکل اخبار یا احتمال یا امر» (۱۳۷۲: ۸۵) «و از این جهت وجه فعل ارتباط مستقیم دارد با معنی فعل نه صرفاً ظاهر فعل» (میرزایی، ۱۳۷۴: ۲۵۶). از نظر فرشیدورد نیز «وجه فعل صورت یا جنبه‌هایی از آن است که بر اخبار، احتمال، امر، آرزو، تمنی، تأکید، امید و برخی امور دیگر دلالت می‌کند» (۱۳۸۸: ۳۸۰) و به نظر مهیار «به شیوه‌ای از استعمال فعل اطلاق می‌شود که به وسیله آن گوینده وضع خود را نسبت به جریان فعل بیان می‌کند. به عبارت دیگر، طریقه‌ای که جریان فعل از طرف گوینده نقل می‌شود بر حسب آنکه از وقوع فعلی خبر بدهد، یا قصد خود را به انجام دادن یا میل به انجام یافتن یا شرط انجام گرفتن یا امر به انجام دادن فعلی بیان کند» (۱۳۷۶: ۲۶۳-۲۶۴).

در یک بررسی اجمالی به نظر می‌رسد اکثر دستورنویسان در تقسیم‌بندی وجه فعل به سه دسته اخباری، التزامی و امری اشتراک نظر دارند (انوری و احمدی‌گیوی، ۱۳۹۰: ۷۷؛ ارژنگ، ۱۳۸۵: ۱۵۱-۱۵۲؛ شریعت، ۱۳۸۴: ۱۳۰-۱۳۱؛ مدرسی، ۱۳۸۷: ۴۴۳ و دیگران) و تقسیمات متفاوت دیگری که در برخی دستورها دیده می‌شود ناشی از هم‌پوشانی معنایی و گستردگی حوزه معنایی وجهیت است. برای مثال نائل خانلری برای فعل چهار وجه قائل است: اخباری، التزامی، امری و شرطی. «وجه اخباری برای خبر دادن از کار یا حالتی آورده می‌شود و گوینده به روی دادن فعل یا وجود حالتی که از آن خبر می‌دهد، یقین دارد. هرگاه واقع شدن فعل مسلّم نباشد فعل از "وجه التزامی" آورده می‌شود. فعلی که به وجه التزامی است، همیشه به دنبال فعل دیگر می‌آید» (۱۳۸۸: ۲۹-۳۰). «صیغه‌هایی که برای واداشتن کسی به کاری استعمال شود، "وجه امری" است. هرگاه انجام یافتن فعلی مشروط به وقوع فعل دیگر باشد، "وجه شرطی" به کار می‌رود» (همان: ۳۲). «وجه التزامی برای بیان عدم قطعیت وقوع فعل [به کار می‌رود] یعنی شیوه‌ای از بیان فعل که گوینده از طریق آن مفاهیمی چون اختیار، پیش‌بینی، فرض، تردید، قصد، شرط، منع، یا موافقت خود را بیان می‌دارد و از آنجایی که این وجه همیشه همراه (ملازم) و وابسته به فعل دیگری است، التزامی نامیده می‌شود» (۱۳۶۶: ۱۹۹/۲).

شفائی در مقاله «دستور زبان فارسی؛ وجه التزامی» موارد کاربرد "وجه التزامی" را چنین برمی‌شمارد: پیشنهاد، ابراز تمایل به صورت امر ملایم، بعد از انواع فعل از مصدر "خواستن" (افعال ارادی) و "توانستن" (افعال اقتداری) و "بایستن" و "نایستن" (افعال احتمالی) نظایر آن‌ها، لزوم انجام یا عدم انجام عملی در آینده، و هم‌چنین انواعی از جملات مرکب (۱۳۵۹: ۴۹۲-۴۹۴).

«وجه التزامی آن است که دلالت فعل را بر معنای آن با التزام (همراهی) به امری چون آرزو، امید، شرط، تردید، و امثال آن‌ها بیان کند. در وجه التزامی، گوینده درواقع تفسیر و تعبیری همراه فعل می‌آورد» (انوری و احمدی‌گیوی، ۱۳۹۰: ۷۹).

وجه التزامی در فارسی غالباً با "ب" التزامی یا در پی افعال و حروف خاص (نظیر تا، که، اگر) ظاهر می‌شود و دلالت‌هایی چون آرزو، امکان، شرط، توصیه، دعا، الزام و هدف را منتقل می‌کند. در متون کلاسیک فارسی، وجه التزامی افزون بر کارکرد دستوری، بار بلاغی و عاطفی نیز دارد و در بیان تمنا، تحریض، هشدار و دعوت به کار می‌رود.

بنا به نظر فتوحی: «این وجه روشن‌گر موضع و نظر نویسنده یا گوینده نسبت به انجام فعل است که انواع مختلفی را بسته به شدت و ضعف آن دارد. فعل‌های کمکی معمول در این وجه عبارت‌اند از: شایسته است، بهتر است، لازم است، باید، ممکن است، ممنوع است و حرام است که درجات سفارشی، تأکید، اجازه، امر و نهی و مانند آن را بیان می‌کنند» (۱۳۹۰: ۲۸۸).

از جمع‌بندی نظرات استادان دستور زبان فارسی می‌توان چنین نتیجه گرفت: وجه التزامی فعل بیان‌کننده دیدگاه گوینده یا نویسنده نسبت به وقوع فعل، و ملتزم مفاهیمی چون آرزو، احتمال، امید، شرط، تردید و نظایر این‌هاست که از نظر ظاهری یا با "ب" التزام همراه است یا صیغه‌ای از مصدر "باشیدن".

۳.۱.۳. وجهیت و گفتمان عرفانی

گفتمان عرفانی بر تجربه درونی، تحول وجودی، و حرکت از کثرت به وحدت استوار است. وجهیت در زبان‌شناسی به نحوه بیان امکان، ضرورت و احتمال اشاره دارد و می‌تواند تأثیر عمیقی بر انتقال تجربیات عرفانی داشته باشد. این مفهوم به ما این امکان را می‌دهد که احساسات، باورها و تجربیات خود را با شدت و ضعف مختلف بیان کنیم. در متون عرفانی وجهیت می‌تواند به توصیف دقیق‌تری از حالات روحی و تجربیات معنوی کمک کند. بسیاری از تجربیات عرفانی به دلیل ماهیت غیرقابل پیش‌بینی و غیرمادی خود نیاز به بیان احتمالی دارند. جملات با وجهیت بالا می‌توانند نشان‌دهنده حالات مختلفی از تجربه باشند، مانند: ممکن است انسان به حقیقت برسد یا احتمال دارد که عشق الهی را درک کند. از سوی دیگر، در متون عرفانی ممکن است به ضرورت انجام اعمال خاص برای دستیابی به تجارب معنوی اشاره شود. جملاتی مانند باید در سکوت مدیتیشن کنید یا ضروری است که خود را از دنیا جدا کنید نشان‌دهنده الزامات معنوی هستند. با این حال، انتقال تجربیات عرفانی با چالش‌هایی نیز همراه است. زبان ممکن است نتواند به‌طور کامل تجربیات عرفانی را منتقل کند؛ زیرا بسیاری از این تجربیات فراتر از کلمات هستند و وجهیت ممکن است نتواند عمق این تجربیات را به‌درستی منتقل کند. هم‌چنین، افراد ممکن است تجربیات عرفانی را به شیوه‌های مختلف تفسیر کنند و استفاده از وجهیت می‌تواند تأثیر زیادی بر نحوه درک این تجربیات داشته باشد.

درنهایت، وجهیت ابزاری مهم در انتقال تجربیات عرفانی است. با توجه به اینکه این تجربیات اغلب پیچیده و چندبعدی هستند، استفاده از وجهیت مناسب می‌تواند به بیان بهتر این تجربیات کمک کند. اما باید توجه داشت که زبان همیشه قادر به انتقال کامل این تجربیات نیست و تفسیرهای فردی نیز می‌توانند تأثیر زیادی بر درک آن‌ها داشته باشند. پژوهش‌های بیشتری در زمینه تأثیر وجهیت بر زبان عرفانی و تجربیات معنوی می‌تواند به درک عمیق‌تری از این موضوع کمک کند.

۳.۲. روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف بنیادی، و از نظر روش توصیفی - تحلیلی است که با رویکردی کیفی و مبتنی بر تحلیل گفتمان بر روی منطق الطیر عطار انجام یافته است.

۴. یافته‌ها، بحث و بررسی

همان‌طور که پیش از این بیان گردید، وجه التزامی به معنای بیان قطعیت یا عدم قطعیت وقوع یک عمل از دید گوینده است، اما در متون عرفانی این مفهوم معنای خاصی پیدا می‌کند. در اینجا، وجه التزامی نشان‌دهنده نیاز و الزامات سلوک و وجود سالک است.

یعنی سالک در مسیر رسیدن به کمال، نه فقط بر اساس انتخاب‌های معمولی، بلکه بر اساس یک باید معنوی و مقدس حرکت می‌کند. به عبارت دیگر، سالک احساس می‌کند که باید به این مسیر برود و این حرکت برای او ضروری است. هفت وادی منطق‌الطیر عطار بیانی تمثیلی از مراحل هفت گانه سیر و سلوک در عرفان است. زبانی که عطار به کار گرفته تأییدکننده منظور و مقصود اوست. افعال، به‌ویژه وجه فعلی که در این منظومه به کار گرفته شده، از دیدگاه شاعر به میزان قطعیت وقوع کار و عمل حکایت دارد. میزان کاربرد وجه التزامی با سپری کردن وادی‌های عرفان در مسیر سلوک انطباق‌پذیر است. این امر را می‌توان به ترتیب در هفت وادی دید.

نخست؛ وادی طلب (تکلیف در آغاز مسیر)

نخستین مرحله طلب است. طلب مرحله‌ای است که با یک باید اساسی آغاز می‌شود: فرد باید از راحتی خود بگذرد و به دنبال جستجو برود. در این مرحله، تعهد بیشتر از بیرون و تحت تأثیر قدرت مرشد است. این الزام به نوعی با الزام تکلیفی مرتبط است؛ یعنی بایدی که جنبه‌ای از وظیفه دارد، اما این وظیفه فقط اخلاقی نیست بلکه شرط ورود به دنیای معنا و روحانیت است. بنابراین، این تعهد مرز بین "زندگی عادی" و "زندگی سلوکی" را مشخص می‌کند. این باید نشان‌دهنده ضرورت سلوک است و فقط یک توصیه اخلاقی ساده نیست. وجه تعهد نشان می‌دهد که بدون داشتن طلب واقعی، ورود به این مسیر ممکن نیست. از نظر وجهیت ساخت‌های امری و التزامی در این وادی بیشترین بسامد را دارند زیرا مرحله آغازین، مرحله فرمان و انگیزش است. الزام در این مرحله بیرونی است؛ پیر و مرشد (دهد) به سالکان خطاب می‌کند. بنابراین وجه التزامی بیشتر حالت ارشادی-دستوری دارد.

جدّ و جهد اینجات باید سال‌ها	زان که اینجا قلب گردد حال‌ها
مُلک اینجا بایدت انداختن	ملک اینجا بایدت در باختن
در میان خوئنت باید آمدن	و از همه بیروئنت باید آمدن

(عطار، ۱۴۰۰: ۳۲۳۶-۳۲۳۹)

ابیات بالا از نظر زبانی بر محور وجه التزامی شکل گرفته‌اند و همین ساختار دستوری بار معنایی سلوکی آن‌ها را تقویت می‌کند. استفاده از وجه التزامی در این اشعار، به‌ویژه با افعالی چون «بایدت انداختن» و «باید آمدن» به‌خوبی حس ضرورت و حتمیت را منتقل می‌کند. این نوع بیان، نه تنها به بار معنایی سلوکی کمک می‌کند، بلکه مخاطب را به تأمل در مورد تعهداتش در مسیر عرفانی وادار می‌سازد. درواقع، شاعر با استفاده از این ساختار دستوری فراتر از توصیف صرف، دعوت به عمل و حرکت به سوی حقیقت را ارائه می‌دهد. این دعوت فراخوانی است که سالک را به رهایی از قید و بندهای دنیوی وادار می‌کند و او را به سمت زندگی‌ای عمیق‌تر و معناگرا سوق می‌دهد.

هم‌چنین کاربرد «باید پاک کرد» درباره دل تأکید می‌کند که پاکسازی امری ضروری و پیش شرط تجلی "نور ذات" است. تا این الزام تحقق نیابد، نتیجه‌ای حاصل نمی‌شود. بنابراین، وجه التزامی در این ابیات نقش ساختاری مهمی دارد: هم بیانگر ضرورت

رهایی از تعلقات است و هم نشان‌دهنده آن است که سلوک مسیر اختیار مسئولانه و مجاهدت آگاهانه است، نه صرفاً تجربه‌ای منفعلانه.

درواقع وجه التزامی این ابیات در وادی طلب بیانگر آن است که برای رسیدن به حقیقت و نور الهی انسان باید خود را از هرگونه آلودگی و تعلقات دنیوی پاک کند و با تلاش مستمر دل خود را برای دریافت حقیقت و درک مقام‌های عالی آماده سازد.

این چنین باید طلب گر طالبی	تو نئی طالب به معنی غالبی
گر نمی‌یابی تو او را روز و شب	نیست او گم، هست نقصان در طلب

(عطار، ۱۴۰۰: ۳۲۷۱-۳۲۷۳)

در این ابیات واژه باید نشان می‌دهد که طلب واقعی به التزام نیاز دارد. التزام سالک به شیوه‌ای خاص است شامل جهد، ازخودگذشتگی، و پاکی دل (این چنین باید طلب گر طالبی). اگر سالک در التزام کوتاهی کند، نمی‌تواند به مطلوب برسد: گر نمی‌یابی تو طالب را روز و شب / نیست طالب گم، هست نقصان در طلب.

به عبارت دیگر، عطار طلب را ضرورت وجودی و قانون می‌بیند. تلاش سالک برای رسیدن به طلب باید شدید و خالص باشد. در این ابیات، عطار به طلب سه نقش می‌دهد: (۱) تعریف طلب؛ (۲) شرط‌گذاری برای اینکه کسی بتواند عنوان طالب را داشته باشد؛ و (۳) توضیح دلیل اینکه اگر طلب انجام نشود، کوتاهی در رعایت قانون در نظر گرفته می‌شود.

دوم؛ وادی عشق (الزام ناشی از اشتیاق)

در وادی عشق، مفهوم الزام عمیق‌تر تفسیر می‌شود و از قالب‌های عقلانی و منطقی خارج می‌گردد. در این مرحله، عشق به عنوان نیرویی بنیادین و وجودی خود را نشان می‌دهد که فراتر از قواعد و دستورات عقلانی است. "باید سوختن" به جای "باید دانستن" به عنوان اصل اساسی در این وادی مطرح می‌شود. این تغییر در وجه التزام نشان‌دهنده آن است که عشق نه تنها انتخاب نیست، بلکه یک ضرورت وجودی است که سالک را به سمت خود می‌کشد.

این الزام ذاتی عشق سالک را در موقعیتی قرار می‌دهد که چاره‌ای جز تسلیم ندارد. در این وادی عشق به عنوان واقعیتی سرنوشت‌ساز و الزامی مطرح می‌شود که بر زندگی فرد سایه می‌افکند و او را به سوی سلوک و معرفت عمیق‌تر هدایت می‌کند. این نوع عشق فراتر از احساسات سطحی است و به تجربه‌ای عمیق و متعالی تبدیل می‌شود که در آن فرد خود را در آتش عشق می‌سوزاند تا به حقیقت نزدیک‌تر شود.

بعد از این وادی عشق آید پدید	غرق آتش شد کسی کانجا رسید
کس در این وادی به جز آتش مباد	وان که آتش نیست عیشش خوش مباد
عاشق آن باشد که چون آتش بود	گرم‌رو سوزنده و سرکش بود

(عطار، ۱۴۰۰: ۳۳۳۳-۳۳۳۵)

در ابیات بالا عطار عشق را با تصویر آتش و سوزندگی آن نشان می‌دهد و بر ویژگی‌های عشق حقیقی تأکید می‌کند: عشق نیرویی فعال و تحول‌آفرین است که انسان را می‌سوزاند و دگرگون می‌کند. از دیدگاه وجه التزامی، آتش در این وادی عشق ضروری و

اجتناب‌ناپذیر است؛ کسی نمی‌تواند وارد وادی عشق شود مگر آنکه در این آتش فرو رود و سوختگی و تحول درونی را تجربه کند (کس در این وادی به جز آتش مباد).

بیت «عاشق آن باشد که چون آتش بود / گرم‌رو سوزنده و سرکش بود» بیانگر این است که عاشق باید پُرانرژی و تحول‌آفرین باشد. از نظر فلسفی، وجه التزامی در ابیات نشان می‌دهد که تجربه این سوختگی و تغییر درونی لزوم ورود به عشق حقیقی است و بدون آن عشق واقعی محقق نمی‌شود.

مردم آزاده باید عشق را	مرد کارافتاده باید عشق را
مرده‌ای تو عشق را کی لایقی؟	تو نه کارافتاده‌ای نه عاشقی
(عطار، ۱۴۰۰: ۳۳۵۲-۳۳۵۳)	

در این ابیات از منطق الطیر شبه‌فعل باید در «مرد کار افتاده باید عشق را» و «مردم آزاده باید عشق را» وجه التزامی ضمنی (پنهان و غیرمستقیم) دارد و بیان‌کننده لزوم و وجوب عشق برای مردان کارافتاده و آزاد است. در پایان کلمه لایقی نیز به صورت التزامی ضمنی آمده و حکم اخلاقی می‌دهد: اگر چنین صفاتی نداری، سزاوار عشق نیستی.

سوم؛ وادی معرفت (الزام در مسیر شناخت)

در این مرحله الزام به "دیدن باطن" و ترک ظواهر به وضوح احساس می‌شود. التزام ساختاری منطقی پیدا می‌کند، به طوری که رابطه شرط و جزا نشان‌دهنده این است که تحقق هر مرحله منوط به تحقق شرطی پیشین است. از نظر وجهیت، این مرحله نوعی الزام معرفتی را القا می‌کند: اگر شرط معرفتی تحقق نیابد، گزاره نهایی ممکن نیست. ساخت «تا...» در اینجا وجه غایی-التزامی دارد؛ شرطی است که تحقق مرحله بعدی را مقید می‌کند و به نوعی نشان‌دهنده مسیر سلوک است.

در وادی معرفت، وجه التزامی معمولاً در قالب رابطه‌ای شرطی و هدف‌دار بیان می‌شود. سالک باید از این مرحله عبور کند تا لایق دیدن حقیقت شود. این "باید" جنبه‌ای از شناخت و فهم عمیق‌تر دارد.

صد هزاران مرد گم گردد مدام	تا یکی اسراربین گردد تمام
کاملی باید در او جانی شگرف	تا کند غواصی این بحر ژرف
گر ز اسرار شود ذوقی پدید	هر زمانت نو شود شوقی پدید
گر بیازی دست تا عرش مجید	دم مزن یک ساعت از هل من مزید
(عطار، ۱۴۰۰: ۳۴۹۳-۳۴۹۶)	

ابیات بالا به‌طور خاص بر مفهوم "ندرت وصول" و "ضرورت کمال وجودی" تأکید دارند. به عبارتی، برای رسیدن به درک اسرار الهی سالک باید از مراحل متعددی عبور کند و این فرایند نیازمند گم‌گشتگی و جستجوهای مکرر است. بیت «صد هزاران مرد گم گردد مدام / تا یکی اسراربین گردد تمام» به‌خوبی این مفهوم را منتقل می‌کند. حرف "تا" در این بیت نشان‌دهنده آن است که رسیدن به کمال و درک اسرار الهی مستلزم فداکاری و گم‌شدن در جستجوی حقیقت است.

بنابراین، درک این ابیات نه تنها نیازمند توجه به واژه‌ها و ساختار آن‌هاست، بلکه مستلزم تأمل در عمق معانی و تجربیات عرفانی است که سالک در مسیر خود با آن‌ها مواجه می‌شود. در مصراع «کاملی باید در او جانی شگرف» شبه‌فعل "باید" وجه التزامی شرطی را آشکار می‌کند: غواصی در بحر ژرف اسرار، متوقف بر داشتن دلی پاک و روشن است.

ساخت‌های شرطی «گر...» نیز پیوند امکان و ضرورت را نشان می‌دهند: اگر ذوقی از اسرار پدید آید، شوقی نو به ضرورت زاده می‌شود. در بیت پایانی، «دم وزن یک ساعت از هل من مزید» اوج وجه التزامی است؛ حتی اگر به "عرش مجید" برسی، باید از طلب بازناستی. بدین سان، معرفت در منطق عطار فرایندی پویا و بی‌پایان است.

گر نه‌ای ای خفته اهل تهنیت	پس چرا خود را نداری تعزیت
گر نداری شادایی از وصل یار	خیز باری ماتم هجران بدار
گر نمی‌بینی جمال یار تو	خیز منشین می‌طلب اسرار تو

(عطار، ۱۴۰۰: ۳۴۹۹-۳۵۰۱)

این ابیات از وادی معرفت، وجه التزامی عرفانی را به صورت عملی و پویا نشان می‌دهند. شاعر با استفاده از شرط («گر نه‌ای...»), امر (خیز، می‌طلب) و نهی (منشین) سالک را به اقدام و واکنش الزام‌آور نسبت به وضعیت خود وادار می‌کند. اگر وصال هست، شادی و تهنیت لازم است؛ اگر وصال نیست، تعزیت و سوختن در هجران واجب می‌شود. اگر جمال یار دیده نمی‌شود، نشستن جایز نیست و طلب اسرار الزامی است. وجه التزامی در اینجا فراتر از دستورهای اخلاقی معمول است: سالک نمی‌تواند در حالت بی‌خبری یا بی‌حالی باقی بماند و باید در یکی از دو حالت فعال باشد: شادی حضور یا سوز هجران، و هر فقدان خود منشأ تکلیف جدیدی می‌شود. بدین ترتیب، وادی معرفت عرصه‌ای است که وجه التزامی سالک را از سکون بیرون می‌کشد و حرکت و جستجو را لازمه تجربه عرفانی می‌سازد.

چهارم؛ وادی استغنا (اوج اراده و سلوک)

استغنا یعنی بی‌نیازی از غیر حق. در اینجا با الزام سلبی مواجهیم که معطوف به ترک تعلقات است. اگر در طلب و عشق "باید ایجابی" غالب بود، در استغنا "نباید"ها محورند. وجه التزامی در این وادی کارکرد پالایشی دارد؛ یعنی سالک باید از هر آنچه غیر است تهی شود. این تهی‌سازی پیش‌شرط ورود به توحید است.

بعد از این وادی استغنا بود	نه بر او دعوی و نه معنا بود
می‌جهد از بی‌نیازی صرصری	می‌زند بر هم به یک دم کشوری

(عطار، ۱۴۰۰: ۳۵۷۸-۳۵۷۹)

در وادی استغنا سالک به مرحله‌ای از آگاهی و رهایی می‌رسد که در آن هرگونه وابستگی و تعلق به مفاهیم و ساختارهای قبلی رخت برمی‌بندد. این مقام به نوعی فراتر از عشق و توحید است، جایی که سالک دیگر نمی‌تواند خود را با معیارهای پیشین بسنجید. تعبیر «نه بر او دعوی و نه معنا بود» به وضوح نشان‌دهنده این حقیقت است که در این مرحله هرگونه مفهوم و معنایی که در مراحل قبلی برای سالک اهمیت داشت، دیگر اعتبار خود را از دست می‌دهد. این تغییر از وجه التزامی به ضرورت وجودی، نشان‌دهنده

تحولی بنیادین در تجربه سالک است. او دیگر نمی‌تواند خود را با "باید"ها تعریف کند، بلکه به نوعی از آزادی و رهایی دست می‌یابد که در آن فاعلیت او به صورت طبیعی و ذاتی بروز می‌کند.

استعاره صرصر که از بی‌نیازی می‌جهد، به عنوان نمادی از نیروی قاهر استغنا، نشان‌دهنده قدرتی است که می‌تواند تمام ساختارها و نظام‌های اعتباری را به چالش بکشد و برهم زند.

ترک کن کاری که آن کردی نخست
چون شناسی کار؟ چون نتوان شناخت
بی‌نیازی بین و استغنا نگر
برق استغنا چنان اینجا فروخت
کردن و ناکردن این باشد درست
بو که بتوانی شناخت و کار ساخت
خواه مطرب باش خواهی نوحه‌گر
کز تف او صد جهان اینجا بسوخت
(عطارد، ۱۴۰۰: ۳۶۳۱-۳۶۳۴)

جان برافشان در ره و دل کن نثار
ورنه ز استغنا بگردانند کار
(همان: ۳۶۷۳)

ابیات مورد نظر نشان می‌دهد که چگونه سالک باید از نظام‌های پیشین که بر پایه اراده و تکلیف بنا شده‌اند، عبور کند. در عبارت «ترک کن کاری که آن کردی نخست» دعوت به ترک عمل، درواقع دعوت به رهایی از الزامات و "باید"های پیشین است. این ترک نه تنها یک الزام ظاهری است، بلکه نوعی تناقض را در خود دارد؛ سالک باید از کارهایی که به عنوان وظیفه یا تکلیف در نظر گرفته می‌شوند، فاصله بگیرد تا بتواند به حقیقتی عمیق‌تر دست یابد. این امر نشان می‌دهد که وجه التزامی به جای تثبیت و تحکیم الزامات پیشین، به تعلیق آن‌ها منجر می‌شود و سالک را به آزادی واقعی رهنمون می‌سازد.

در ابیات مربوط به شناخت، سوال «چون شناسی کار؟» به چالش کشیدن امکان شناخت کامل و مطلق از "کار" اشاره دارد. این تردید در شناخت، بنیان احکام الزامی مبتنی بر عقل حسابگر را سست کرده و سالک را از حالت تدبیرگری و محاسبه به تسلیم شهودی و تجربه مستقیم می‌کشاند. همچنین در عبارت «خواه مطرب باش خواهی نوحه‌گر»، تمایزهای ارزشی ظاهری بی‌اعتبار می‌شود. در این حالت، عمل و صورت عمل دیگر اهمیتی ندارد، بلکه حال استغنا و حالت درونی سالک است که برجسته می‌شود. تصویر برق استغنا به عنوان یک نماد عمیق، نشان‌دهنده نیرویی است که می‌تواند تمامی تعینات و ساختارهای اعتباری را در هم بشکند و به نوعی به پاکسازی وجودی منجر شود. در ادامه، با ورود به عبارت «جان برافشان...»، زبان امر دوباره به عرصه می‌آید، اما این بار نه به عنوان یک الزام اخلاقی، بلکه به عنوان دعوتی به فنا و انقطاع کامل. این تغییر در زبان و نوع دعوت، نشان‌دهنده انتقال از سطح هنجاری "باید و نباید" به یک سطح وجودی و عمیق‌تر است. در این مرحله، الزام دیگر تنها به معنای تکلیف اخلاقی نیست؛ بلکه به ضرورت عینی حقیقت تبدیل می‌شود که سالک را به تسلیم محض وادار می‌کند.

پنجم؛ وادی توحید (الزام در مسیر یگانگی)

در توحید، کثرت و تفاوت‌ها نفی می‌شود و سالک باید همه چیز را به عنوان یک واحد ببیند. "باید دیدن" در اینجا به معنای الزامی است که سالک در سطح درک خود دارد. او موظف است که جهان را از منظر وحدت ببیند، اما این الزام بیرونی نیست؛ بلکه

نتیجه‌ای است که از پاکسازی درونی به دست آمده است. این الزام در این مرحله بیشتر به عنوان یک تحول دیده می‌شود؛ یعنی نشان می‌دهد که اگر سالک به این مقام برسد به طور طبیعی و خودبه‌خود چنین نگاهی خواهد داشت. بنابراین، این التزام نتیجه سلوک است و نه دستور اولیه.

بعد از این وادی توحید آیدت	منزل تفرید و تجرید آیدت
روی‌ها چون زین بیابان در گنند	جمله سر از یک گریبان درگنند
گر بسی بینی عدد گر اندکی	آن یکی باشد در این ره در یکی
(عطار، ۱۴۰۰: ۳۶۹۴-۳۶۹۶)	

در دنیای نمادین و عرفانی کتاب منطق‌الطیر وادی توحید مرحله‌ای است که در آن سالک از دیدن چیزهای متعدد (کثرت) دست می‌کشد و با شهود و درک وحدت همه چیز را یکپارچه می‌بیند. در این مرحله، رابطه میان آنچه "ممکن" است و آنچه "واجب" است، با نگاهی تازه درک می‌شود. درواقع سالک از توحید نظری به سمت توحیدی می‌رود که در عمل و در واقعیت تحقق یافته است. عبارت «آیدت» در اینجا نشان می‌دهد که این مراحل به ترتیب و با ضرورت پشت سر هم می‌آیند: وقتی توحید در درون انسان محقق شود، به طور خودکار و الزامی مراحل تفرید و تجرید نیز به دنبال خواهد داشت. این ضرورت از دل خود مسیر سلوک برمی‌خیزد، نه از فشار یا دستور بیرونی.

در بیت «روی‌ها چون زین بیابان در کنند / جمله سر از یک گریبان در کنند» عطار نشان می‌دهد که تعدد چهره‌ها و آدم‌ها در نهایت به یک منبع واحد بازمی‌گردد. بنابراین، سالک از حالت پراکندگی و احتمال دیدن چیزهای مختلف، به حالت رسیدن به مرکزی واحد و ضروری می‌رسد.

بیت دیگری که می‌گوید: «گر بسی بینی عدد گر اندکی / آن یکی باشد در این ره در یکی»، تقابل بین "عدد" و "یکی" را به عنوان تقابل میان امکان و ضرورت نشان می‌دهد. عدد نماد چیزهای متعددی است که می‌توان آن‌ها را شمرد، اما "یکی" وحدتی است که فراتر از عدد و شمارش است. اگر از نگاه وجه التزامی به این موضوع بنگریم، دیدن کثرت در این مسیر لزوماً و به طور اجتناب‌ناپذیر به دیدن وحدت ختم می‌شود.

تا تویی برجاست در شرک است یافت	چون تویی برخاست توحیدت بتافت
تو درو گم گرد، توحید این بود	گم شدن گم کن تو تفرید این بود
(عطار، ۱۴۰۰: ۳۷۶۰-۳۷۶۱)	

در این ابیات عطار بر این نکته تأکید می‌کند که برای رسیدن به توحید، باید "من" یا خود مستقل را نفی کرد. وقتی می‌گوید «تا تویی برجاست در شرک است یافت» به این معناست که اگر وجود "من" باقی بماند، نمی‌توان به توحید واقعی دست یافت. این شرک نه فقط در کلام، بلکه در وجود ماست و به این دلیل است که من و حق دوگانگی ایجاد می‌کنند. در بیت «چون تویی برخاست توحیدت بتافت» نشان می‌دهد که برای تجلی توحید، باید از انانیت خود گذشت. بنابراین، اگر "تو" باقی بماند توحید ممکن نیست؛ و اگر "تو" محو شود، توحید ظهور پیدا می‌کند. در بیت «تو درو گم گرد، توحید این بود» عطار توحید را به معنای

گم شدن در حق تعریف می‌کند؛ یعنی هرگونه احساس استقلال باید محو شود. سپس با «گم شدن گم کن تو تفرید این بود» به نقطه‌ای عمیق‌تر می‌رسد: حتی آگاهی از این گم شدن هم باید از بین برود تا به وحدت واقعی برسیم.

ششم؛ وادی حیرت (تعلیق الزام‌ها)

در وادی حیرت زبان از بیان باز می‌ماند. "باید دانستن" جای خود را به "توان دانستن" می‌دهد. در ابیات عطار وادی حیرت مرحله‌ای از سیر و سلوک روحانی به تصویر کشیده شده است که در آن ساختارهای ادراکی پیشین فرومی‌ریزند و سالک به تجربه‌ای عمیق و بنیادین از وجود می‌رسد. افعال اخباری به کار رفته در ابیات درواقع دلالتی التزامی دارند که ضرورت عبور از عقل و پندار را به مخاطب القا می‌کنند. ریسمان عقل که نماد هدایت و تمیز است، گم شده و خانه پندار نیز ناپدید می‌شود؛ این امر به معنای تعلیق اقتدار چارچوب‌های عقلانی و تخیلی است.

در چنین منزل که شد دل ناپدید	بلکه هم شد نیز منزل ناپدید
ریسمان عقل را سر گم شده است	خانه پندار را در گم شده است
(عطار، ۱۴۰۰: ۳۹۰۴-۳۹۰۵)	

این ابیات به‌خوبی نشان‌دهنده تحول عمیق و بنیادینی است که سالک در وادی حیرت تجربه می‌کند. گم شدن عقل و پندار به‌عنوان تعلیق منطق متعارف، دعوت به رهایی از قید و بندهای فکری و ذهنی است.

درواقع، وادی حیرت به‌عنوان یک مرحله ضروری در سیر و سلوک روحانی، امکان تجربه ناب و بی‌واسطه از وجود را فراهم می‌آورد. سالک در این فضا از تقابل‌های منطقی رها می‌شود و به افق‌های جدیدی از فهم و درک دست می‌یابد که در آن حقیقت خود را نمایان می‌کند.

هر که گوید چون کنم؟ گو: چون مکن	تاکنون چون کرده‌ای، اکنون مکن
هر که او در وادی حیرت فتاد	هر نفس در بی عدد حسرت فتاد
(عطار، ۱۴۰۰: ۳۹۱۶-۳۹۱۷)	

این ابیات به‌خوبی گسست میان عقل و سلوک را به تصویر می‌کشند. پرسش «چون کنم؟» به‌عنوان نمادی از تلاش عقل برای تدبیر و جست‌وجوی راه، نشان‌دهنده محدودیت‌های عقلانی است که در برابر تجربیات عمیق و شهودی سالک قرار دارد. پاسخ «چون مکن» دعوت به رهایی از قید و بندهای فکری و منطقی است که سالک را از ورود به ساحات‌های جدید باز می‌دارد. تأکید بر «تاکنون چون کرده‌ای، اکنون مکن» نشان‌دهنده گذار اساسی در مسیر سلوک است. این گسست زمانی نه تنها به معنای رهایی از گذشته عقلانی است، بلکه الزام سلوکی برای ترک رویکردهای متعارف و عقلانی نیز تلقی می‌شود. حسرتی که در بیت دوم مطرح می‌شود، نشان‌دهنده عمیق‌ترین تجارب سالک در مواجهه با عدم قطعیت‌ها و فروپاشی‌های پیشین است. در این حالت "فتاد" نشانه‌ای از اجبار و ضرورت در فرآیند سلوک است و بر این نکته تأکید می‌کند که این وضعیت نه انتخابی دلخواه، که نتیجه‌ای منطقی از سیر در وادی حیرت است.

هفتم؛ وادی فقر و فنا (محو شدن در نیستی)

آخرین مرحله فنا در حق است. در این مقام باید به اوج می‌رسد: سالک باید خود را به کلی نفی کند. این مرحله، مرحله‌ای است که سالک باید از عقل و تدبیر خود فاصله بگیرد تا به حقیقت برسد. عطار در این وادی نشان می‌دهد که وقتی سالک به حقیقت نزدیک می‌شود ممکن است حسرت‌هایی از گذشته داشته باشد. این حسرت‌ها به معنای این است که او در گذشته تلاش کرده، اما اکنون باید بپذیرد که باید از آن‌ها عبور کند. درواقع او باید بفهمد که برخی چیزها را نمی‌توان با عقل و منطق درک کرد. درنهایت، عطار ما را به این نتیجه می‌رساند که برای رسیدن به حقیقت باید خود را فراموش کرد و از قید و بندهای فکری رها شد.

آن زمان که خود رهایی باشدم
بی‌خودی عین خدایی باشدم
هر که او رفت از میان اینک فنا
چون فنا گشت از فنا بی اینک بقا
(عطار، ۱۴۰۰: ۳۹۷۱-۳۹۷۲)

عطار در منطق‌الطیر نگاهی عمیق به سلوک عرفانی و مراحل آن دارد و ابیات وادی فقر و فنا به‌خوبی این مسیر را ترسیم می‌کند. با توجه به وجه التزامی فعل‌ها می‌توان تحلیل دقیق‌تری از این مفهوم ارائه داد.

ساخت "باشدم" به‌عنوان یک فعل التزامی نشان‌دهنده این است که رهایی از "خود" و رسیدن به "عین خدایی" فقط در شرایط خاصی ممکن است. این به معنای آن است که سالک باید خود را از قید و بندهای انانیت رها کند تا بتواند به حقیقت برسد.

در بیت دوم، رابطه منطقی بین فنا و بقا به‌وضوح تبیین شده است. فنا به معنای زوال انانیت و خودخواهی است که فقط با از بین رفتن "خود" حاصل می‌شود، اما این فنا به خودی‌خود کافی نیست؛ این ترتیب «چون... اینک...» نشان‌دهنده آن است که بقا نتیجه‌ای ضروری از فناست و بدون فنا بقا امکان‌پذیر نیست. وجه التزامی در این ابیات فراتر از یک ابزار نحوی و بیان‌کننده هستی‌شناسی عطار است.

چون درونت جمع شد در بیخودی
تو برون آیی ز نیکی و بدی
چون نماندت نیک و بد عاشق شوی
پس فنای عشق را لایق شوی
(عطار، ۱۴۰۰: ۴۰۱۹-۴۰۲۰)

این ابیات از منطق‌الطیر در افق معنایی وادی فقر و فنا قرار دارند؛ جایی که سالک باید از تعینات نفسانی و دوگانگی‌های ارزشی عبور کند تا به مقام بی‌خودی برسد. استفاده از ساخت‌های شرطی با "چون" و افعال التزامی مانند "آیی"، "شوی" و "لایق شوی" نشان‌دهنده این است که سلوک عرفانی یک فرآیند تدریجی و مشروط است. این ساخت‌ها به سالک یادآوری می‌کنند که تحقق هر مرحله نیازمند شرایط خاصی است و بدون گذر از مراحل قبلی نمی‌توان به مرحله بعدی رسید.

عبارت «چون درونت جمع شد در بی‌خودی» نشان‌دهنده ضرورت رفع تفرقه باطنی است. این جمع شدن، به معنای رهایی از کثرت امیال و داوری‌های خودمحورانه است که سالک را به سمت وحدت درونی هدایت می‌کند. در مصراع «تو برون آیی ز نیکی و بدی»، فعل "آیی" به‌وضوح نشان می‌دهد که خروج از دوگانگی نیک و بد یک سفر درونی است که نیاز به تلاش و اراده دارد. در بیت دوم، «چون نماندت نیک و بد عاشق شوی» تأکید بر این دارد که عشق نتیجه‌ای است که از زوال کامل دوگانگی‌ها حاصل

می‌شود. عشق یک مقام است که باید به آن رسید، نه صرفاً حالتی که با اراده به دست آید. عبارت «پس فَنای عشق را لایق شوی» نقطهٔ اوج این تحلیل است. عبارت «لایق شوی» نشان‌دهندهٔ این است که شایستگی برای فنا تنها پس از طی مراحل قبلی ممکن می‌شود.

درنهایت، وجه التزامی در این ابیات نه تنها ساختاری دستوری، بلکه بازتابی از هستی‌شناسی عرفانی عطار است. سلوک عرفانی در این نظام فکری بر اساس امکان مشروط پیش می‌رود و زبان التزامی فاصلهٔ میان ادعا و تحقق را حفظ می‌کند.

نیست شو تا هستی‌ات از پی رسد
تا تو هستی، هست در تو کی رسد؟
تا نگردي محو خواری فنا
کی رسد اثبات از عز بقا؟
(عطار، ۱۴۰۰: ۴۲۹۱-۴۲۹۲)

این ابیات از منطق الطیر عطار در وادی فقر و فنا، منطق متناقض سلوک را بیان می‌کنند: نیستی شرط هستی و «خواری فنا» مقدمهٔ «عز بقا» است. وجهیت افعال (امر، التزامی و استفهام انکاری) ابزار اصلی بیان این ضرورت عرفانی است. عبارت «نیست شو» به‌عنوان یک فرمان وجودی، نه تنها دعوت به نفی انایت بلکه به نوعی فراخوانی به ورود به مقام حقیقت است. در بیت دوم، عبارت «تا نگردي محو خواری فنا» با فعل التزامی به‌خوبی نشان‌دهندهٔ رابطه شرطی میان فنا و بقاست. بدون پذیرش خواری فنا، هیچ‌گاه نمی‌توان به مقام عزت و بقا دست یافت.

برای درک بهتر چگونگی پیوند میان ساختار زبان و مفاهیم عرفانی در این ابیات، فعل‌هایی که از نظر دستوری و معنایی نقش التزامی ایفا می‌کنند، در چهار دسته اصلی (شرطی، غایی، امری و ضرورت) طبقه‌بندی شده‌اند که نتایج آن در جدول ۱ ارائه می‌گردد.

جدول ۱. طبقه‌بندی وجوه دستوری در هفت وادی بر اساس کارکرد معنایی و ساختاری

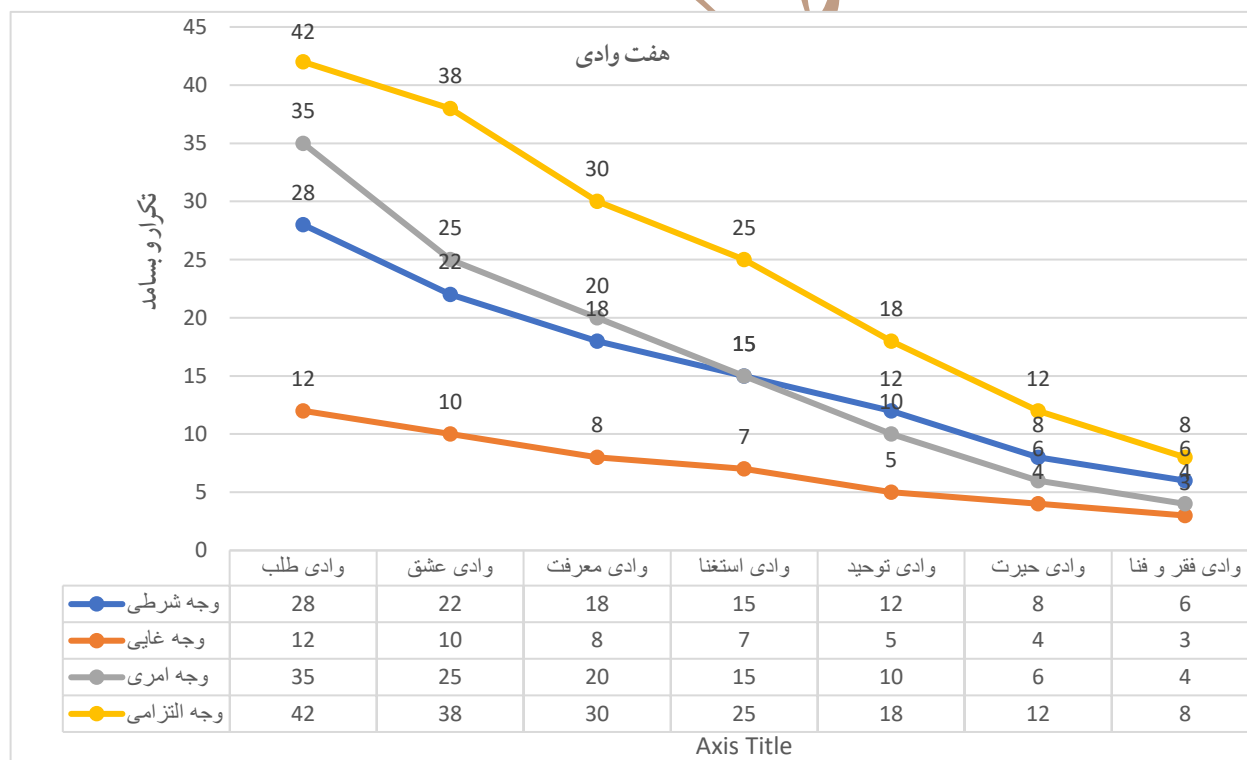
انواع وجهیت	نمونه‌های از ابیات	تحلیل کارکرد در سیر معنایی	بسامد و تکرار
وجه امری / ارادی	مهل ده، چاره‌ای کن پکشم	تجلی اراده حق تعالی	112
وجه التزامی / ضرورت	خواست، باید آید	بیانگر قوانین ثابت هستی	173
وجه شرطی	گر بیندازند، چون نبود گر نمی‌یابی	بیانگر تقابل میان امکان و ضرورت	109
وجه غایی / هدفمند	تا برنگویی تا سر بینم	نشان دهنده جهت‌داری حرکت در مسیر توحید	49

بررسی آماری وجوه دستوری در هفت وادی عطار نشان می‌دهد که زبان دقیقاً هم‌سو با سیر معنوی سالک تغییر می‌کند. در وادی‌های ابتدایی به‌ویژه در وادی طلب، وجه التزامی و امری (زبان تکلیف و تکلف) حاکم است تا ارادهٔ سالک برای آغاز سفر تقویت شود. با پیشروی در مسیر، بسامد این وجوه روند نزولی می‌یابد، اما در وادی استغنا، وجه امری برای پاک‌سازی و جدایی قطعی از تعلقات، نقش برجسته‌ای ایفا می‌کند. با ورود به وادی‌های حیرت و فنا، زبان دچار یک دگرگونی ساختاری می‌شود؛ در

این مقامات الزام‌های بیرونی و دستورات تکلیفی کاهش یافته و جای خود را به توصیفات شرطی و التزامی‌های امکانی می‌دهند، زیرا در مقام وحدت تضاد میان امر و مأمور رنگ می‌بازد و زبان از حالت "تکلیف" به حالت "شهود" تغییر می‌یابد. درنهایت، در وادی فقر و فنا وجه امری همچنان حضور دارد، اما با تضادی عمیق؛ این بار دستورات نه برای ساختن و رسیدن، بلکه برای تخریب و محو کردن هستی صادر می‌شوند (مانند: گم شو، درپوش، برفکن). بنابراین، سیر زبانی عطار از تکلیف به شهود و درنهایت به سوی فنا است.

با بررسی جدول ۱ مشخص می‌شود که عطار تنها از ابزار دستوری برای بیان یک داستان استفاده نکرده، بلکه از طریق به کارگیری وجه‌های مختلف (به‌ویژه وجه غایی و ضرورت) نشان می‌دهد که حرکت از کثرت به وحدت حرکتی هدفمند، و درنهایت امری ناگزیر و ضروری است.

نمودار ۱. توزیع فراوانی (تعداد) وجوه دستوری در هفت وادی

همان‌طور که در نمودار ۱ مشاهده می‌شود، سیر تحولی وجوه دستوری در طول هفت وادی الگویی نزولی و هدفمند را دنبال می‌کند. بیشترین بسامد تمامی وجوه، به‌ویژه وجه التزامی و امری، در وادی طلب است که نشان‌دهنده فضای تکالیف، تلاش و اراده شدید در آغاز سلوک است. با پیشروی در مسیر، شیب نزولی این وجوه گویای گذار سالک از تکالیف ظاهری به سوی سادگی و تسلیم است. در این روند، هرچند تعداد وجوه در وادی استغنا کاهش یافته، اما نقش این وجوه‌ها در پاک‌سازی و جدایی قطعی از تعلقات،

نقطه عطفی در ارادهٔ سالک ایجاد می‌کند. هم‌چنین، حضور وجه شرطی در وادی‌های انتهایی نشان‌دهندهٔ پیوند میان حقیقت و شروط وجودی در مقام نیستی است. درنهایت، نوسانات اندک و ثبات نسبی وجه غایی در تمامی وادی‌ها گویای این امر است که علی‌رغم کاهش تدریجی بسامد وجوه زبانی، "غایت و هدف" سالک در تمام طول مسیر ثابت مانده و جهت‌گیری کلی او به سوی حقیقت، یکپارچه و تغییرناپذیر است.

جدول ۲. کارکرد وجه التزامی در هفت وادی منطق الطیر عطار

وادی	ویژگی معنوی وادی	نمونهٔ وجه التزامی (ساخت رایج)	تحلیل نحوی و معنایی	کارکرد گفتمانی عرفانی
طلب	آغاز سلوک؛ عدم قطعیت و امید	«اگر دل ز غیر برگیری راه یابی»	فعل‌های شرطی با «اگر، گر»؛ عدم قطعیت وقوع	نشان‌دهندهٔ ضرورت "شرط‌مندی" سلوک برای ورود به عرفان
عشق	شور و میل درونی؛ فداکاری	«کاش جان در راه دوست فدا شود»	فعل التزامی در جمله تمنایی	زبان میل، تحمیل اراده سالک بر مسیر سلوک
معرفت	تشویش دانستن؛ تردید شناخت	«شاید که پرده از راز برگرفته شود»	التزامی همراه با "شاید"؛ احتمال	تعلیق معرفتی و فاصله گرفتن از قطعیت عقل
استغنا	بی‌نیازی و ترک تعلقات	«باید که دل از غیر برگیری»	التزامی پس از "باید"؛ الزام	نشان‌دهنده تکلیف سلوکی و ضرورت گسستن از وابستگی
توحید	وحدت و نفی دوگانگی	«تا خود را نبینی، او را ببینی»	ساخت‌های شرطی و پارادوکسیکال	بازنمایی نفی خود و ظهور وحدت در زبان
حیرت	سرگشتگی معرفتی و عدم قطعیت	«ندانم که این راه به کجا انجامد»	التزامی همراه با نفی و تردید معرفتی	بازنمایی حیرت و تعلیق معنایی در مسیر عرفان
فقر و فنا	فنا و محو خود؛ وحدت نهایی	«تا از خود فانی شوی به او باقی مانی»	ترکیب شرط؛ پارادوکس و التزامی	بازنمایی پارادوکس فنا و بقا به‌صورت نحوی

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش و تغییرات "وجه التزامی" در هفت وادی منطق الطیر عطار، نشان داد که استفاده از وجه التزامی در این اثر فقط موضوعی مربوط به دستور زبان نیست؛ بلکه ابزاری کلیدی برای سازماندهی و شکل دادن به معنای مسیر عرفانی است. در بررسی و تحلیل ابیات هفت وادی مشخص شد که در این ابیات فعل‌هایی که نقش التزامی ایفا می‌کنند در چهار دستهٔ اصلی شرطی، غایی، امری، و ضرورت ظهور یافته‌اند. بررسی ابیات در هر وادی مشخص کرد که ساخت‌های التزامی مثل باید، نباید، نباید، مبادا، و هم‌چنین عبارات شرطی و غایی مثل گر، چون و تا، به‌طور منظم برای ترسیم مسیر حرکت سالک به کار رفته‌اند. اولین یافتهٔ مهم این تحقیق، تبیین سیر تحولی وجه التزامی در طول مسیر سلوک است. تحلیل آماری نشان می‌دهد که در وادی طلب وجه التزامی با ۱۵ مورد حضور فعال دارد و کلمهٔ باید جنبهٔ وظیفه و قانون‌گذاری دارد تا ارادهٔ سالک تقویت شود. با ورود به وادی عشق اگرچه تعداد موارد التزامی به ۷ مورد کاهش می‌یابد، اما ماهیت آن تغییر کرده و الزام از یک دستور بیرونی به یک نیاز درونی

و ذاتی تبدیل می‌شود. در وادی معرفت وجه التزامی با ۳ مورد به حداقل خود می‌رسد و جایگاه اصلی را وجوه شرطی (۲۴ مورد) می‌گیرند که نشان می‌دهد رسیدن به شناخت دیگر نه با دستور، بلکه با "شرط تغییر در وجود" گره خورده است.

در وادی استغنا تغییر زبانی مهمی رخ می‌دهد؛ درحالی‌که وجه التزامی به ۲ مورد کاهش می‌یابد، وجه امری با ۳۲ مورد به اوج خود می‌رسد. این جهش آماری نشان می‌دهد که در این مرحله "نباید" های تربیتی جای خود را به "دستورات قطعی پاک‌سازی" می‌دهند تا سالک به بی‌نیازی برسد. در وادی‌های توحید و حیرت وجه التزامی به‌طور کامل حذف می‌شود و به عدد صفر می‌رسد. این ریزش آماری، دقیقاً با وضعیت وجودی سالک در این مقامات هم‌سو است؛ زیرا در مقام وحدت و حیرت، تضاد میان "امر" و "مأمور" از بین می‌رود و زبان از حالت تکلیف به حالت شهود تغییر می‌یابد. درنهایت، در وادی فقر و فنا وجه التزامی همچنان در سطح صفر باقی می‌ماند، اما وجه امری با ۲۵ مورد باز می‌گردد. این بازگشت آماری، نشان‌دهنده دگرگونی در ماهیت دستورهاست؛ فرمان‌هایی که دیگر برای "ساختن" نیستند، بلکه دستور به "فنا و محو شدن" هستند.

دومین یافته این است که تغییر در توزیع آماری وجوه دستوری، دقیقاً با تغییر وضعیت وجودی سالک هماهنگ است. هرچه سالک از کثرت دورتر و به وحدت نزدیک‌تر می‌شود، الزام بیرونی (وجه التزامی) کاهش یافته و جای خود را به ضرورت‌های درونی و شرط‌های فنا می‌دهد. به این ترتیب، ساختارهای دستوری در متن نه تنها ابزاری برای بیان، بلکه خود نشان‌دهنده مراحل طی شده در مسیر سلوک هستند.

درنهایت، این پژوهش به اثبات این نکته پرداخت که در منطق الطیر وجه التزامی با هستی‌شناسی عرفانی رابطه مستقیم دارد. "باید" های ابتدایی جنبه آموزشی داشتند، اما با پیشرفت در وادی‌ها این الزامات در قالب وجوه شرطی و امری "فنابخش" بازتعریف شدند. این موضوع نشان می‌دهد که در آثار عطار مرز میان قواعد زبان و فلسفه وجودی بسیار کم است، به‌طوری‌که ساخت‌های دستوری زبان درواقع بیانگر ضرورت‌های هستی‌شناختی هستند.

در مجموع، می‌توان گفت که وجه التزامی در منطق الطیر نقشی حیاتی در نظم دادن به روایت مسیر سلوک دارد. این پژوهش با ارائه داده‌های آماری و تحلیلی راه را برای مطالعات آینده در زمینه‌های زبان‌شناسی عرفانی، تحلیل گفتمان در متون صوفیانه، و بررسی مقایسه‌ای وجهیت در دیگر آثار ادبی و عرفانی باز می‌کند. در مجموع، می‌توان گفت که وجه التزامی در منطق الطیر نقشی بسیار مهم در نظم دادن به روایت مسیر سلوک دارد و برای درک درست از منطق تغییرات در هفت وادی تحلیل این وجه ضروری است.

تعارض منافع

تعارض منافی وجود ندارد.

منابع

- ارژنگ، غلامرضا. (۱۳۸۵). دستور زبان فارسی امروز. تهران: قطره.
- انوری، حسن و احمدی گیوی، حسن. (۱۳۹۰). دستور زبان فارسی ۲. ویراست چهارم. تهران: فاطمی.
- بختیاری، مریم، نیک‌منش، مهدی و فقیه ملک‌مرزبان، نسرین. (۱۴۰۲). «بررسی وجهیت براساس نظریه پالمر در سه داستان "پادشاهی فریدون"، "رستم و اسفندیار" و "پادشاهی یزدگرد"». متن‌شناسی ادب فارسی. س ۱۵ ش ۲ (پیاپی ۵۸): ۵۷-۸۰. DOI: 10.22108/rpll.2023.134919.2139

خدائی، زری، تلخابی، مهری و همکاران. (۱۴۰۲). «بررسی وجهیت فعل در شعر فروغ فرخزاد با تأمل بر وجه التزامی». ادبیات و زبانها، س ۱۴ ش ۵۷: ۵۹-۲۹.

خیامپور، عبدالرسول. (۱۳۷۲). دستور زبان فارسی. تبریز: کتابفروشی تهران.

رحیمیان، جلال. (۱۳۷۸). «وجه فعل در فارسی امروز». علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، س ۱۴ ش ۲ (پیاپی ۲۸): ۴۱-۵۲.

رحیمیان، جلال و عموزاده، محمد. (۱۳۹۱). «افعال وجهی در زبان فارسی و بیان وجهیت». پژوهش‌های زبانی، س ۴ ش ۱: ۲۱-۴۰.

رحیمیان جلال و خرامانی، علیرضا. (۱۳۹۸). «راه‌های بیان التزام و کاربردهای صورت‌های التزامی در زبان فارسی». پژوهش‌های زبان‌شناسی تطبیقی، س ۹ ش ۱۷: ۴۷-۵۷.
DOI: 10.22084/RJHLL.2018.15070.1776

رحیمیان، جلال و جاوید، سحر. (۱۴۰۱). وجهیت و افعال وجهی در زبان فارسی. شیراز: دانشگاه شیراز.

شریعت، محمدحجواد. (۱۳۸۴). دستور زبان فارسی. تهران: اساطیر.

شفائی، احمد. (۱۳۶۳). مبانی علمی دستور زبان فارسی. تهران: نوین.

_____. (۱۳۵۱). «دستور زبان فارسی؛ وجه التزامی». کاوه، ش ۴۴، تابستان ۱۳۵۱: ۴۸۹-۴۹۵. (منتشر در مونیخ آلمان)

عطار، فریدالدین محمد. (۱۴۰۰). منطق الطیر. به اهتمام سیدصادق گوهرین. تهران: علمی و فرهنگی.

فتوحی، محمود. (۱۳۹۰). سبک‌شناسی (نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها). تهران: سخن.

فرشیدورد، خسرو. (۱۳۸۸). دستور مفصل امروز. تهران: سخن.

متولیان نائینی، رضوان. (۱۳۹۵). «بازنمایی نحوی افعال وجهی بایستن و شدن در زبان فارسی». جستارهای زبانی، س ۷ ش ۷ (پیاپی ۳۵): ۱۲۵-۱۵۰.

مدرسی، فاطمه. (۱۳۸۷). از واج تا جمله: فرهنگ زبان‌شناسی-دستوری. تهران: چاپار.

مشکوة‌الدینی، مهدی. (۱۳۶۶). دستور زبان بر پایه نظریه گشتاری. مشهد: دانشگاه فردوسی.

مظاهری، جمشید، هاشمی، سیدمرتضی و متولی، سیدمهدی. (۱۳۸۳). «بررسی و تحلیل وجه التزامی در دستور زبان فارسی». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره ۲ ش ۳۸: ۹۵-۱۰۸.

مهیاری، محمد. (۱۳۷۶). فرهنگ دستوری. تهران: میترا.

میرزایی، نجفقلی. (۱۳۷۴). فرهنگ اصطلاحات دستور زبان فارسی. قم: مدین.

ناتل خانلری، پرویز. (۱۳۶۶). تاریخ زبان فارسی. ویراست دوم. ۴ جلد. تهران: نشر نو.

_____. (۱۳۸۸). دستور زبان فارسی. ویرایش سوم. تهران: توس.

References

- Anvari, H., & Ahmadi Givi, H. (1390/2011). *Dastour zaban farsi 2 [Persian grammar 2]*. (4th ed.). Fatemi. (In Persian)
- Arzhang, G. (1385/2006). *Dastour zaban farsi emrouz [Modern Persian grammar]*. Ghatreh. (In Persian)
- Attar, F. M. (1400/2021). *Mantiq al-Tayr* (S. S. Goharine, Ed.). Elmi va Farhangi. (In Persian)
- Bakhtiari, M., Nikmanesh, M., & Faqih Malek-Marzbani, N. (1402/2023). Investigating modality based on Palmer's theory in three stories: "The Reign of Fereyduin", "Rostam and Esfandiar" and "The Reign of Yazdegerd". *Textual Studies of Persian Literature*, *15*(2), 57-80. (In Persian) <https://doi.org/10.22108/rpll.2023.134919.2139>
- Khodaei, Z., Talkhabi, M., et al. (1402/2023). *Barresi vajhiat fe'l dar sh'r Forough Farokhzadba ta'amol bar vajh eltezami [Investigating verbal modality in Forough Farokhzad's poetry with reflection on subjunctive mood]*. *Literature and Languages*, *14*(57), 29-59. (In Persian)
- Khiampour, A. (1372/1993). *dastour zaban farsi [Persian grammar]*. Tehran bookstore. (In Persian)
- Mahyar, M. (1376/1997). *Farhang dastouri [Grammatical dictionary]*. Mitra. (In Persian)

- Mazaheri, J., Hashemi, S. M., & Motaveli, S. M. (1383/2004). *Barresi va tahlil vajh eltezami dar dastour zaban farsi* [Investigation and analysis of the subjunctive mood in Persian grammar]. Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, *2*(38), 95–108. (In Persian)
- Meshkoatoddini, M. (1366/1987). *dastour zaban bar payeh nazariyeh gashtari* [Grammar based on gestalt theory]. Ferdowsi University. (In Persian)
- Modarresi, F. (1387/2008). *az vaj ta jomleh* [From phoneme to sentence: A linguistic-grammatical dictionary]. Tehran:Chapar. (In Persian)
- Motavalian Naeini, R. (1395/2016). *baznamayi nahvi af'al vajhi bayestan va shodan dar zaban farsi* [Syntactic representation of modal verbs 'Bayestan' and 'Shodan' in Persian]. Linguistic Researches, 7(7), 125–150. (In Persian)
- Mirzaei, N. (1374/1995). *Farhang estelihat dastour zaban farsi* [Dictionary of Persian grammar terminology]. Madin. (In Persian)
- Nātel Khanlarī, P. (1366/1987). *Tarikh zaban farsi* [History of the Persian language] (2nd ed., Vols. 1-4). Nashr-e No. (In Persian)
- Nātel Khanlarī, P. (1388/2009). *dastour zaban farsi* [Persian grammar] (3rd ed.). Toos. (In Persian)
- Palmer, F. R. (1379/2001). *Mood and Modality*. (2nd edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- Rahimian, J. (1378/1999). *Vajhe fe'l dar farsi emrouz* [The mood of verbs in modern Persian]. Shiraz University Journal of Social Sciences and Humanities, 14 (2), 41–52. (In Persian)
- Rahimian, J., & Amoozadeh, M. (1391/2012). *af'al vajhi dar zaban farsi va bayan vajhiat* [Modal verbs in Persian language and the expression of modality]. Linguistic Researches, 4 (1), 21–40. (In Persian)
- Rahimian, J., & Khoramaei, A. (1398/2019). *Rah'haye bayan elteзам va karbordhaye sourathaye elteзамi dar zaban farsi* [Ways of expressing obligation and applications of subjunctive forms in Persian]. Comparative Linguistic Researches, 9(17), 47–57. (In Persian)
<https://doi.org/10.22084/RJHLL.2018.15070.1776>
- Rahimian, J., & Javid, S. (1401/2022). *Vajhiyat va af'al vajhi dar zaban farsi* [Modality and modal verbs in Persian language]. Shiraz University. (In Persian)
- Shafaei, A. (1351/1972). *Dastour zaban farsi: vajh eltezami* [Persian grammar: The subjunctive mood]. Kaveh, (44), 489–495. (In Persian)
- Shafaei, A. (1363/1984). *Mabani elmi dastour zaban farsi* [Scientific foundations of Persian grammar]. Novin. (In Persian)
- Shariat, M. J. (1384/2005). *Dastour zaban farsi* [Persian grammar]. Tehran: Asatir. (In Persian)
- Fotouhi, M. (1390/2011). *Sabkshenasi: nazariyeha' rouykardha va ravesgha* [Stylistics: Theories, approaches, and methods]. Sokhan. (In Persian)
- Farshidvard, K. (1388/2009). *Modern detailed grammar*. Sokhan. (In Persian)
- Palmer, F. R. (2001). *Mood and Modality*. (2nd edition). Cambridge: Cambridge University Press.